

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

ДО ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ У ХХ СТОЛІТТІ

Проаналізовано формування і розвиток ідейних засад українського та польського національних рухів у ХІХ і на початку ХХ ст. у контексті геополітичних процесів у Східній Європі. Показано, що на їх формування у цей час впливали різні суттєві чинники: міцний стереотип “історичної Польщі” як цивілізаційного досягнення поляків; національні рухи (польський та український), що увійшли в безпосередній між-національний конфлікт у Галичині, де в умовах існування австро-угорських демократичних інститутів склалися сприятливі обставини для модернізації національних рухів на засадах нових ідеологій, зокрема й радикальних. Також показано, що війна, яка приховувалась за окремими актами зіткнень і конфліктів в Галичині початку ХХ ст., невдовзі зробилася явною після закінчення Першої світової війни.

Ключові слова: Українсько-польські відносини, український національний рух, Галичина, історична пам’ять.

Leonid ZASHKILNYAK

TO THE ORIGIN OF UKRAINIAN-POLISH CONFLICT IN 20TH CENTURY

In the article the Author has analyzed the forming and development of the Ukrainian and Polish national movement’s ideological foundations through the 19 and the beginning of 20th centuries in the context of the geopolitical processes in the Eastern Europe. It is argued that their forming was influenced by several important factors: the stereotype of “historical Poland” as the civilization achievement of Poles.

The national movements in Galicia Where the Ukrainian-Polish relation developed to the conflict (the Ukrainian and Polish national movements in Austria-Hungary monarchy have a condition to develop under the modern ideologies including democratic and radical). The radicalization both movements assist the spreading through the villages of myths and stereotypes forming by national intellectuals of previous periods and this created a dangerous situation, which could conduct to the conflict. Modernized Ukrainian and Polish national programs included many historical survivals putting the brakes the adoption of democracy and the possibility of compromise.

The author has revealed the war hidden under the separate conflicts in Galicia soon after became evident at the end of World War I.

Key words: Ukrainian-polish relation, Ukrainian national movement, Galicia, historical memory.

Українсько-польські відносини у ХХ ст. були як цілком добросусідськими і дружніми, так і конфліктними. Останні здебільшого виникали внаслідок суперечностей між політичними елітами двох сусідніх народів – українського і польського – в їх намаганнях окреслити географічні та етнічні простори національно-державного будівництва. Геополітична ситуація в регіоні Центральної та Східної Європи, де відбувалися ці процеси в ХІХ і на початку ХХ ст., характеризувалась невідворотним впливом і присутністю третіх сторін, що дбали за свої інтереси в українсько-польському протистоянні. Йдеться про три імперії – Російську, Німецьку і Австрійську, правителі яких прагнули за будь-яку ціну зберегти за собою якщо не території з різноетнічним населенням, то принаймні цивілізаційні впливи на перебіг модернізаційних процесів у них.

На сьогодні написано чимало наукових і публіцистичних праць, що претендують на пояснення українсько-польських конфліктів, зокрема таких контроверсійних, як міжетнічне протиборство в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст., українсько-польська війна за Галичину і Львів у 1918–1919 рр., політична боротьба в Польській Республіці міжвоєнного періоду, міжнаціональна війна в Галичині та на Волині під час Другої світової війни. Називати всіх авторів, які досліджували цю проблематику в Україні, Польщі, Росії, Німеччині, Франції, Великій Британії чи США, зараз нераціонально. Однак не можна не згадати однієї з недавніх великих праць українських авторів Р. Симоненка і Д. Табачника, в якій на понад 700 сторінках фактично реанімується радянська класова версія українсько-польських відносин і проблема єдності України: під вуаллю і прикриттям “турботи” авторів про українську незалежність, за допомогою маніпулювання на загал відомими документами пропагується думка, що всі українські національні сили, а передусім галицько-українські, проводили “антиукраїнську” політику, прислужувались Німеччині та Австро-Угорщині і цим “перешкоджали” “правильним” українським “революційно-визвольним силам”, операючись на революційну Росію, добиватися справжнього об’єднання українських земель в єдиній державі (!). Важко утриматись від іронії, читаючи численні авторські пасажі про те, що “одвічна мрія українського народу здійснилася лише на початку Другої світової війни, коли Україна стала розвинутою промислово-аграрною державою”, або про те, що українські націоналісти не були би націоналістами, якщо б “не зраджували на кожному історичному повороті український народ і неньку-Україну”¹. Цинізм та прозора ідеологічна заангажованість авторських позицій в умовах існування величезної кількості відомих історичних джерел та наукових оцінок розглядуваних подій вражає своєю некомпетентністю й штучністю.

¹ Див.: Симоненко Р., Табачник Д. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України ХІХ – початок ХХ ст. Нариси / Р. Симоненко, Д. Табачник. – Київ, 2007. – С. 698–700. Ця, з дозволу сказати “монографія”, містить величезну кількість емоційних тверджень авторів, в яких вони наполегливо намагаються дискредитувати все українське, а передусім український національний рух, звинувачуючи українські сили в “розвалі самої України”; зокрема чого вартий такий пасаж: “Не маючи належної опори в народі, Центральна Рада, а згодом Директорія намагалися втриматися [при владі] з допомогою зовнішніх сил” (С. 638) тощо.

Шкода, що така праця з претензією на “науковість” могла вийти друком на початку другого десятиріччя ХХІ ст.

Європа в цілому і, зокрема, її Центрально-Східна частина багата на різноманітні конфлікти між сусідніми народами і державами в останні століття. Частина цих конфліктів – постійний елемент історичної пам’яті, особливо, якщо за ними стоять тривалі суперечності або травматичні події, як-от війни, депортації, етнічні чистки тощо. Українсько-польське сусідство з давніх-давен не було в цьому винятком. Проте із крахом тоталітарних режимів і активним творенням сучасної європейської спільноти інтелектуальні середовища європейських народів намагаються знайти шляхи і засоби примирення історичної пам’яті, але без збитків для наукової історії. На жаль, історія, як вся багатоманітність і невичерпність історичних фактів, завжди залишає можливість її інструментального використання у вузьких групових інтересах. Один зі знаних європейських дослідників історичної пам’яті Жорж Мінк нещодавно наголосив: “Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їхнього розв’язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців [акторів – Л. З.], постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам’ятеві ресурси і залучають до свого репертуару дій історизувальні стратегії для того, щоб “повернути в ужиток” образи “болісних” минувшин у своїх поточних політичних іграх”². Тому дуже важливо, щоби здобутки фахових істориків у дослідженні конфліктних явищ не давали підстав для таких політичних інтерпретацій.

У сучасній історіографії доволі докладно опрацьовано суспільно-політичні передумови загострення українсько-польських відносин наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Нам теж доводилося про них неодноразово висловлюватись³. Тому в цьому місці зупинимося тільки на ідейно-свідомісних передумовах формування українсько-польських суперечностей. Залишимо також поза об’єктом цього дослідження етносоціальні проблеми взаємин між українським селянством і польськими землевласниками на Правобережній Україні, що, як нам видається, добре

² Мінк Ж. Вступ. Європа та її “болісні” минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі / Ж. Мінк // Європа та її болісні минувшини. – Київ, 2009. – С. 37.

³ Zaskilniak L. Geneza konfliktu polsko-ukraińskiego z lat 1918–1919 / L. Zaskilniak // Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1772–1999) / Pod red. K. Jasiewiczza. – Warszawa; London, 1999. – S. 451–460; Ejusd. Україна і Польща у ХХ столітті: між конфронтацією і союзом / L. Zaskilniak // Czas XX wieku – nie tylko w polskiej perspektywie. Zbiór studiów pod redakcją Romana Wapińskiego. – Gdańsk, 2000. – S. 90–106; Ejusd. Polsko-ukraiński spór o Galicję na początku XX wieku: między świadomością historyczną a realiami / L. Zaskilniak // Narody i historia / Pod red. A. Rzegockiego. – Kraków, 2000. – S. 156–170; Его же. Польское национальное движение в украинском вопросе на рубеже ХІХ–ХХ веков / Л. Зашкільняк // Актуальные проблемы славянской истории ХІХ–ХХ веков. – Москва, 2003. – С. 90–108 та ін.

висвітлені у працях останніх років Данієля Бовуа, Богдана Гудя, Юрія Присяжнюка та інших дослідників⁴. Тому нам залишається зосередитися, в міру можливості, на формуванні взаємних візій українців і поляків у зв'язку із завданнями, що виникали у процесі формування модерних націй і реалізації національних інтересів. На наш погляд, саме в суспільно-політичній думці українських і польських еліт треба шукати першопричини загострення міжнаціональних суперечностей, які у ХХ ст. вилились у гострі конфлікти.

У науковій літературі вже неодноразово наголошувалося, що після поділів Речі Посполитої майже впродовж усього ХІХ ст. польська політична та інтелектуальна еліта, представлена переважно шляхтою, перебувала в полоні стереотипу про польський характер всіх земель колишньої “Республіки Обох Націй” й глибокого переконання про ідентичність “політичної нації” і польської спільноти. Це не дивувало, оскільки з цієї “нації” походила більшість творців національної ідеології та борців за справу незалежності. Чи не найкраще ці питання висвітлив польський історик Р. Вапінський, з яким ми погоджуємось у більшості його оцінок⁵. Він вважав, що після ліквідації Речі Посполитої відбулась ідеалізація її історичного минулого, яке повинно було стати притягальним у справі формування табору національної єдності. Річ Посполита у свідомості справжніх патріотів залишалася ідеальним взірцем співжиття багатьох націй і дещо підправленим прообразом майбутнього справедливого устрою в Центральній Європі. Тому в уявленнях про перспективи відбудови Польської державності ці кола здебільшого оперували державницькими категоріями “польської політичної нації” із включенням до її складу народів колишньої Речі Посполитої. Такий підхід, що ґрунтувався на ідеалізованій традиції “шляхетської демократії” і “релігійної толерантності”, які нібито були спотворені чужоземними впливами, представлявся цілком природним. Польські романтики (Й. Лелевель, А. Міцкевич, Г. Шмітт, Є. Морачевський, Б. Залеський, С. Гошинський, К. Шайноха та багато інших) зробили дуже багато, щоб утвердити і поширити ідеалізований образ всієї історії Польщі і поляків як втілення крашчих “народних” рис давнього слов'янства.

⁴ Див.: Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1864. Поляки в соціетнічних конфліктах / Д. Бовуа. – Київ, 1998; Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття / Б.н Гудь. – Львів, 2000; Його ж. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття / Б. Гудь. – Львів, 2006; Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси, 2007. Зокрема, Ю. Присяжнюк переконливо показав, що незважаючи на тривалі намагання польських землевласників України і російської адміністрації, особливо наприкінці ХІХ і початку ХХ ст., перетворити українських (“малоросійських”) селян на “свій народ”, тобто колонізувати чи русифікувати, ті вперто зберігали свій соціетнічний колорит, “вроджений традиціоналізм”, який виявився значно переконливішим, ніж асиміляторські потуги з двох сторін (С. 507–516).

⁵ Wapiński R. Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych w ХІХ і ХХ wieku / R. Wapiński. – Gdańsk, 2002. – S. 52 *passim*.

Патріотична література та історіографія польського романтизму сформували уявлення “ідеологічної” вітчизни, якою була колишня Річ Посполита, а народом – політична нація Речі Посполитої, що складалася з різноетнічних елементів, об’єднаних політичною й культурною традицією співжиття в межах одного державного організму. Один із сучасників польського романтизму подав яскравий приклад мислення, сформованого польським романтизмом. Він писав: “Мазури, Литвини, Русини є невідомою цілісністю. Жодного клаптя землі не може забракнути Річ-посполитій Польській, бо інакше цілість не буде цілою. Майже інстинктивне почуття зблизило і злило в *одну націю племена*, що заселяли басейни Вісли, Дніпра і Двини. Вчинила це рука Провидіння, що оберігає людство. Біда тому, хто зазіхатиме на цю цілість” [виділення наше – Л. З.]⁶. Майже в усіх історичних працях польських істориків звучала романтична ідея “кресів” – давніх земель Речі Посполитої, заселених русинами-українцями, білорусами і литовцями, які представлялися “втраченим раєм”, що необхідно повернути⁷. З літературних та історичних праць міф “східних кресів” поступово перетворювався на тривкий архетип польської національної свідомості і політичної культури останніх двох століть.

У більшості політичних документів польського визвольного руху давня Польща виступала як месіанський продовжувач і охоронець слов’янської цивілізації, втілення демократичних ідей, захисник європейської цивілізації тощо. Зокрема в Маніфесті Польського Демократичного Товариства (1836) йшлося про побудову незалежної демократичної Польщі – “люду” від “Одри і Карпат аж по Дніпро і Двину, від Балтійського моря до Чорного”, яка охопить не один відлам великої нації, але цілість у кордонах Польщі до поділів⁸. Ідеалізована візія Речі Посполитої, навіяна романтизмом, протрималась до 60-х років XIX ст.

На ґрунті розвинутої польської незалежницької політичної думки та ідеології перших двох третин XIX ст. русько-українське селянство Галичини, Волині і Правобережної України, де польські землевласники були абсолютною більшістю майнового стану, не представлялося їм ані політичною силою, ані тим паче нацією, а лише “соціальною масою” без чітких етнічних рис або “молодшими братами”, які обов’язково повинні “притулитися” до відродженої Польщі. Більшість шляхетських революціонерів та консерваторів цього часу залишалися глибоко переконаними в тому, що селяни-русини неодмінно будуть польськими патріотами вслід за своїми панами на засадах патерналізму. Ще на початку 60-х років XIX ст. знаний польський землевласник і політичний діяч Галичини Леон Сапега ідилічно відзначав: “Національне питання в селян не має жодного значення. Вони не сприймають виразу “поляк” і “русин”, [інакше] як тільки різницю обряду, що поляк ходить до костелу, а русин – до церкви. Не розуміють також неприязні одно-

⁶ Wapiński R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku. – S. 50.

⁷ Beauvois D. Mit “Kresów Wschodnich”, czyli jak mu położyć kres / D. Beauvois // Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. – Wrocław, 1994. – S. 93–105.

⁸ Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Dokumenty i pisma / Wyboru dokonał i wstępem zaopatrzył B. Baczek. – Warszawa, 1954. – S. 89, 93.

го обряду до іншого. На великі свята поляк із задоволенням ходить до церкви, як русин – до костела”⁹.

Проте це нехтування іншою етнічною індивідуальністю селянина-русина жорстоко помстилося польським революціонерам під час визвольних повстань 1830–1831, 1846, 1848, 1863–1864 років, коли ці селяни здебільшого через соціальну і етнічну ворожість не підтримали своїх панів, а навіть допомагали царизму їх придушувати.

Увесь цей час польська еліта, що прагнула формувати політичну націю, не уважувала народження сусідньої русько-української. Але треба згадати, що з українським питанням польські політичні еліти зіткнулися ще в середині ХІХ ст., коли виявилися марними спроби польських шляхетських революціонерів привернути українське селянство Правобережної України на бік польського національного руху; селянство виявило “нерозуміння” цілей “панської” революції¹⁰. Соціальна прірва, що роз’єднувала українське селянство і польських землевласників-шляхту в той час, значно поглибилась унаслідок зародження іта поступового розвитку українського національного руху, появи якого сприяли і самі поляки (Кирило-Мефодіївське братство, В. Антонович, Т. Рильський та ін.).

Вихідні позиції перших українських інтелектуалів були іншими. За спонукою романтизму вони шойно “відкрили” для себе новий “русько-козацький” народ, який рішуче відрізнявся і від поляків, і від московитів-росіян. Це відкриття, що спиралося на призабуту літературу ХVІ–ХVІІІ ст. та ще більш давню, шойно впроваджувану до обігу літописну традицію князівського періоду, фактично розпочалося з публікації у 1798 р. поеми-трагедії І. Котляревського “Енеїда”. На середину ХVІІІ ст. українська еліта – аристократія і шляхта – мала за собою тривалий і складний період еволюції. Його етапи визначалися перебуванням українських земель у складі тих чи тих держав: від Давньої України-Русі з її князівськими і боярськими родами українсько-руська середньовічна еліта пройшла тривалий шлях асиміляції у Великому князівстві Литовському, Королівстві Польському і Речі Посполитій, а тоді в Російській імперії та імперії Габсбургів. Переломним періодом відбудови нової української еліти стала Козацька революція ХVІІ ст., що втворила з козацької верхівки і частини шляхти упривілейовану суспільну групу, яка постійно апелювала до традиційних “козацьких привілеїв” Гетьманщини, що проіснувала до другої половини ХVІІІ ст. Проте російські імператори, передусім Пётр І та Єкатерина ІІ, вжили заходів для ліквідації Гетьманщини і Запоріжжя та інтеграції української аристократії і шляхти в російський імперський істеблїшмент. У результаті всіх цих складних процесів виникла своєрідна дихотомічна самосвідомість української еліти, яка коливалася між участю у творенні російської

⁹ Цит. за: Wapiński R. Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych w ХІХ і ХХ wieku. – S. 52–53.

¹⁰ Докладніше див.: Гудь Б. Українці – поляки: Хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. – С. 35–64.

імперії і збереженням традиційних рис автономії України-Малоросії в її складі. Ця свідомість одержала назву “малоросійської” ідентичності¹¹.

Ранні національні уявлення цього перехідного періоду, яким стала перша половина XIX ст., найповніше відображено в найпопулярнішій анонімній праці “Історія Русів”, приписуваній архієпископові Г. Кониському. Вона виникла наприкінці XVIII – початку XIX ст. у середовищі патріотично налаштованої української шляхти і відображала дихотомію “малоросійської ідентичності”, описуючи вигадану, “особливу” історію України, але в рамках історії “загальноросійської”¹². Тим не менше, в тогочасних умовах “Історія Русів” подавала картину історичного розвитку України або “південно-руських” земель від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. не як території, а як народу (“нації”) і держави, була політичним маніфестом, який обґрунтовував право українсько-руського народу на самостійну історію, а значить і державність. Твір був надзвичайно популярним серед шляхти колишньої Гетьманщини: у 20-х роках XIX ст. він поширювався в рукописах, а німецький мандрівник Йоганн Георг Коль, який відвідав “Малоросію” 1841 р., спостеріг велику популярність “Історії Русів”, рукопис якої був майже в кожному маєтку, та відзначав, що вона написана в дуже антиросійському та опозиційному (щодо політичного устрою імперії) тоні і ніколи не буде опублікованою¹³.

Всіляко ідеалізуючи козацтво, фантазуючи щодо його численних героїчних подвигів, автор (автори) “Історії Русів” презентував найбільш повну картину тогочасних уявлень української еліти про Україну та її сусідів у “білоцерківському універсалі” Богдана Хмельницького 1648 р., який він вигадав. У ньому він вживає новий термін “Україна Малоросійська по обох сторонах ріки Дніпра”, розшифровуючи його територіальні рамки. Варто навести цілу цитату з цього твору: “...Істинні і прадавні землі і провінції Сарматські, альбо Козацькі, наші Руські, од Подоля, Волиня і Волох посполу і аж до самого Вільня і Смоленська, довгі і обширні границі свої імушіі, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишлівську, Мстиславську, Вітебську, Полоцьку”¹⁴.

Проте в першій половині XIX ст. було досягнуто значних успіхів у вивченні етнографії, фольклору та історії ширших верств українського народу, насамперед селянства, що дозволило утвердити думку про відмінність його народної мови і культури як від польського, так і від великоросійського. Етнографічні і мовознавчі

¹¹ Див.: Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – Київ, 2004. – С. 89–92 та ін.

¹² “Історія Русів” як пам’ятка української історіографії та самосвідомості еліти набула популярності вже у 20-ті роки XIX ст., поширюючись у рукописних варіантах, але вперше була надрукована 1846 р. у Москві знаним славістом О. Бодяньським. З того часу її дослідженню було присвячено величезну кількість спеціальних праць і публіцистики, але авторство залишається під питанням. Див.: Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст. / В. Кравченко. – Харків, 1996. – С. 128–200.

¹³ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – С. 73.

¹⁴ Там само. – С. 111.

дослідження братів Якова і Олександра Марковичів, Д. Бантиш-Каменського, О. Бодяньського, І. Срезневського, М. Маркевича і багатьох інших дали змогу російському літераторові М. Полевому 1830 р. у рецензії на книжку Д. Бантиш-Каменського “Історія Малої Росії” висловити думку про самостійність українського історичного процесу на підставі виокремлення національних особливостей українського народу¹⁵. Для поширення цієї ідеї були підготовлені сприятливі умови працями багатьох романтиків. Водночас термін “Малоросія” втрачає свою привабливість і все частіше замінюється терміном “Україна” з метою відокремити Росію від Малоросії і показати самостійність малоросійського/українського народу та його минулого. Проте й надалі національна назва і самоназва народу залишалася неусталеною; паралельно вживали терміни “Україна”, “Малоросія”, “Південна Русь”, “Південно-Західна Росія” тощо.

Нагромаджені на середину ХІХ ст. знання та уявлення про Україну та українців знайшли концентроване відображення в першому політичному документі нової української еліти – “Законі Божому: книзі буття українського народу”, написаному як програма “Українсько-Слов’янського товариства святих Кирила і Мефодія”, більш відомого як Кирило-Мефодіївське братство, і приписуваного авторству історика Миколи Костомарова. У спогадах М. Костомаров пише, що романтичні ідеї “слов’янської взаємності”, що на той час активно поширювалися на всьому континенті, поєдналися в поглядах його однодумців із наміром створення у майбутньому демократичної слов’янської федерації, “подібно до древніх грецьких республік або Сполучених Штатів Америки”¹⁶. “Закон Божий” не просто дає уявлення про географічний простір Східної Європи та його політичне наповнення і написаний за біблійним взірцем для поширення серед широких верств населення, але й, що найголовніше, висуває на перший план ідею самостійного і рівноправного українського народу серед інших слов’янських народів.

Ідеалізована картина українського козацтва, змальована в цьому документі, доповнена своєрідним нереалізованим у минулому проектом створення “трьох Річей Посполитих” – української, польської та російської, – який зазнав поразки внаслідок перемоги “панів” над козаками. Але “не вмерла Україна”, вона збудить Польщу – бо “не пам’ятуєть зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними”, а далі – “озветься до всіх своїх братів слов’ян” і утвориться “союз слов’янський”, в якому Україна буде “Річчю Посполитою”. Як бачимо, тут присутні цілком прозорі аналогії до Речі Посполитої, а не до російської імперії.

Ідея єдиного українського народу, відображена в цьому документі, ставила на перший план не державний чинник, а етнокультурні, соціальні та релігійні прикмети, апелюючи передусім до романтичного образу особливого “народного духу”. На середину ХІХ ст. ця народна/національна ідея опанувала нечисленну нову патріотичну “малоросійську” інтелігенцію, яка змінила орієнтацію на “великоросійську

¹⁵ Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст. – С. 254–255.

¹⁶ Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография / Николай Костомаров. – Киев, 1990. – С. 474.

державність” орієнтацією на “українську ідентичність”. Особливо яскраво це відобразилося в житті та творчості поета і пророка Тараса Шевченка, де національні, соціальні і релігійні мотиви переплавилися в оригінальну романтичну ідеологію новочасного українства. Так, українська національна ідея формувалася вже не як аристократична, а як “народна”, селянська.

Покоління, представлене іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка та багатьох інших культурних діячів, спромоглося в середині і другій половині XIX ст. сформувати ідею нової української національної ідентичності з опорою на “простий народ” – селянство і міщан. Вони перейняли від малоросійської аристократії і шляхти естафету формування нового бачення політичної нації, яка би включала в себе майнові верстви, духовенство, селянство, міщан, інтелігенцію. Проте консервативна на той час “малоросійська традиція” з дихотомічною орієнтацією одночасно на особливий шлях українських вищих верств і російську державність, залишилася важким тягарем у самосвідомості старої української еліти, яка хоча й не швидко, але інтегрувалася у великоросійський культурний простір.

Українсько-руська еліта Галичини в першій половині XIX ст. була представлена переважно греко-католицьким духовенством, оскільки і шляхта, і міщанство склалися здебільшого з польських, австрійських, єврейських та іншоетнічних елементів. Натомість потужним стимулом для поживлення української суспільно-політичної думки було проникнення в Галичину просвітницьких і романтичних ідей з Німеччини, Австрії, Чехії, Сербії та Хорватії, а також вплив польського національного руху¹⁷. Ці ідеї знайшли відгук у середовищі молодих галицьких семінаристів, вихідців із сіл – Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Івана Вагилевича та їх однодумців, що у 30-х роках XIX ст. одержали назву “Руської трійці”. Оскільки уявлення про окремішність русько-українського народу в Галичині були вже в попередні часи засвідчені низкою творів (Я. Юзефович, В. Компанієвич, Д. Зубрицький та ін.¹⁸), то діячі “Руської трійці” насамперед зацікавились етнографічними особливостями галицьких русинів. Ознайомлюючись із тодішньою літературою слов’янських народів і порівнюючи її з іншими народами, студіюючи джерела з давньої історії Русі, вони прийшли до висновку про єдність галицьких русинів із “малоросами” в російській імперії та їх глибоке закорінення в Київській державі. Листування з багатьма українськими, російськими, чеськими, польськими та діячами інших слов’янських народів переконало молодих галичан у потребі докласти зусиль для культурного “пробудження” руського народу в Галичині. Наслідком цього стала поява 1837 р. у Буді (Угорщина) альманаху “Русалка Дністрова”, в якому були висловлені романтичні ідеї, подібні до київських кирило-мефодіївців. Саме в Галичині 1848 р. українські (русинські) діячі вперше виступили з політичною програмою національного руху, домагаючись поділу провінції (Королівства Галичини

¹⁷ Див.: “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. – Київ, 1987. – С. 7–27.

¹⁸ Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. Марченко. – Київ, 1959. – С. 182–185.

і Лодомерії) на українську та польську частини¹⁹, що свідчило про рішуче неприйняття ними польської візії майбутнього цього регіону Європи.

Політика російського самодержавства була однаково спрямована на те, щоб не допустити в імперії ні “польського бунту”, ні “українського сепаратизму”. Тому соціальні і культурні кроки царизму у другій половині ХІХ ст. мали за мету рішуче обмеження суспільної позиції й ідейного впливу польської власності в українських землях, а також недопущення розширення українського національного руху²⁰. Якщо в першому випадку (з поляками) царизм зумів домогтися певних успіхів, прив’язавши їх в Україні до імперії за допомогою “захисту” від селянських погромів, то у другому (з українцями) асиміляційні зусилля зіткнулися із впертим опором національного руху, що зростав, із чіткими соціальними рисами. У підсумку, не маючи сприятливих умов для розвитку української національної культури в Росії, натрапляючи на гостре неприйняття “малоросійського сепаратизму” царською адміністрацією, діячі українського руху (українські громади) були змушені шукати можливостей для легальної культурницької діяльності в конституційній Австро-Угорщині (з 1867 р.). Саме в Галичині, де у другій половині ХІХ ст. перетнулися національні інтереси українців та поляків і де існували можливості для легальної політичної діяльності, проходило формування та кристалізація національних політичних програм обох народів. На цей процес величезний вплив мали взаємні стосунки між поляками та українцями в коронному краю Галичина і Лодомерія.

Після невдалих спроб відродження Речі Посполитої під час національних повстань консервативні кола польської аристократії і шляхти задовольнилися своїм становищем провідної нації в Галичині, обравши шлях співпраці з Віднем і поступового відродження польської держави під скіпетром Габсбургів. При цьому в політичній думці польських консерваторів переважали ліберальні тенденції, що поширилися у другій половині століття на ґрунті філософії та світогляду позитивізму. Лоялісти-консерватори, як краківські, так і варшавські, не ставили на перший план досягнення повної незалежності Польщі й поляків, а швидше виступали за збереження і розвиток польської нації, піддаючи критиці шляхетську революційність, яка не принесла очікуваних результатів у боротьбі за незалежність. Їхній ідеал полягав у “можливості брати участь у світовій цивілізації й розвивати власну культуру”, що було досяжним у суспільстві, в якому є умови для розвитку всіх

¹⁹ Див.: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Я. Грицак. – Київ, 2000. – С. 4–54, 65–73 та ін.; Zaszkilniak L. Geneza konfliktu polsko-ukraińskiego z lat 1918–1919. – S. 451–460; Zaszkilniak L. Stosunki polsko-ukraińskie na przełomie ХІХ і ХХ wieku. Zarys problematyki / L. Zaszkilniak // Biuletyn Ukrainoznawczy. – Przemyśl, 2000 (2002). – Nr 6. – S. 34–47 та ін.

²⁰ Соціально-політичні аспекти взаємовідносин поляків, українців і росіян в Україні ХІХ ст. останнім часом ґрунтовно представили французький історик Даніель Бовуа і російський Олексій Міллер – Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – Київ, 1998; Міллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) / Алексей Міллер. – Санкт-Петербург, 2000.

індивідуальностей²¹. Відповідно до такого ліберального підходу консерватори із розумінням поставилися до українського питання, відмовившись від зневажливо-го ставлення до русинів-українців як до “гілки” польської (чи російської) нації і визнаючи їхнє право на рівноправне трактування в суспільстві. Друкований орган польських консерваторів у Росії – тижневик “Край”, редагований Е. Пільтцем, – у 80-х роках XIX ст. багато і з симпатією писав про галицьких русинів, друкував матеріали їхнього вже тоді добре знаного публіциста і вченого Івана Франка, підтримував вимогу рівноправності поляків та українців у Галичині, намагався переконати краківських консерваторів (“станьчиків”) піти на серйозні уступки українцям²².

Краківські консерватори (С. Тарновський, Ю. Шуйський, М. Бобжинський) спочатку також доброзичливо ставилися до українців Галичини, були згодні навіть дещо “ущільнитися” у владному істеблішменті провінції при збереженні провідних важелів за польською аристократією і шляхтою, вважаючи, що українці, позбавлені власної соціально-політичної еліти, ще “не дозріли” до вирішальної участі в політичних справах²³. Займаючи щодо українців патерналістські позиції, вони робили кроки у сприянні їхньому культурному піднесенню, прагнучи водночас зробити українців союзниками, а в перспективі – учасниками будівництва сильної федеративної польсько-литовсько-української держави, яка б могла протистояти як Росії, так і Німеччині. Наслідком таких розрахунків стала угода “нової ери” в українсько-польських стосунках (1890–1894), укладена за наполяганням діячів київської Старої Громади між польськими консерваторами й українськими “народовцями” в Галичині. Київські громадівці (В. Антонович, О. Кониський та ін.) зуміли таємно домовитися з галицькими польськими консерваторами про створення у краї певних умов для підготовки українських освічених кадрів, розвитку наукового й мистецького життя, допущення українців до участі в управлінні краєм²⁴.

“Нова ера” відіграла важливу роль в активізації українського національного руху в Галичині і його переходу від культурницьких до політичних вимог, формування національних політичних програм. Перші українські політичні партії, що виникли в Галичині у 90-х роках XIX ст. (Русько-українська радикальна партія (РУРП), Українська соціал-демократична партія, Українська національно-демократична партія), включили до своїх програм політичні вимоги, зокрема, надання українцям рівних із поляками прав в управлінні краєм і, в перспективі, поділ краю на укра-

²¹ Погодин А. Главные течения польской политической мысли (1863–1907) / А. Погодин. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 386–394.

²² Kmiecik Z. “Kraj” za czasów redaktorstwa Erazma Piltza / Z. Kmiecik. – Warszawa, 1969. – S. 258–268.

²³ Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846–1906 / W. Feldman. – Kraków, 1907. – Т. 1. – S. 176–208.

²⁴ Докладніше див.: Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 pp. / І. Чорновол. – Львів, 2000; Зашкільняк Л. Львів як центр формування української науки (друга половина XIX ст.) / Л. Зашкільняк // *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura* / Pod red. H.W. Żalińskiego і К. Karolczaka. – Kraków, 1998. – Т. 2.

їнську і польську частину²⁵. За задумом українських політиків, ці кроки повинні були стати етапами на шляху до створення незалежної української державності в тій чи іншій її формі. Ідеологічні підстави для такого питання вже були на той час: у 1895 р. молодий український радикал Ю. Бачинський на основі марксистського аналізу становища українців у двох імперіях (Росії й Австро-Угорщині) опублікував книгу “Україна irredenta”, в якій обґрунтував думку про те, що “політична самостійність України є sine qua non політичного й культурного розвитку, умовою взагалі – її існування”²⁶.

Так, на кінець ХІХ ст. український національний рух у Галичині швидко прогресував і увійшов в якісно новий етап, метою якого були консолідація національних сил різної соціальної орієнтації і висунення ідеї створення самостійної української держави, яка б об’єднала українців імперій Габсбургів і Романових. На початку ХХ ст., з урахуванням пригнобленого становища українців в обох імперіях, слабкої політизації основної частини населення (переважно селянського), невелика чисельність національно свідомої інтелігенції така програма видавалася фантастично нереальною, що дало привід видатному українському мислителю Іванові Франку, що перейшов на позиції національної демократії, написати статтю з символічною назвою “Поza межами можливого” (1900). Власне слабкі сторони українського національного руху змусили його лідерів у Галичині покладатися на розширення демократичних інститутів Австро-Угорщини, щоб дозволили “підтягнути” українське суспільство до рівня інших європейських народів, розвинути його соціальну структуру, залучити до політичного життя селянство. Домогтися цього вони прагнули легальними методами, спираючись на конституційні права народів імперії. Реалізація такої програми дозволила б покінчити з домінуванням поляків у політичних і соціально-економічних сферах краю, перетворити українців з об’єкта на суб’єкт політики. Очевидно, що такі плани йшли врозріз із намірами польських політичних еліт, які розглядали Галичину як неподільний центр відновлення у майбутньому польської державності.

На кінець ХІХ ст. у Галичині ясно окреслилися два протилежні й протидіючі національні табори – сильніший і впливовіший польський та український, що бурхливо розвивався, але не мав великого досвіду в політичних іграх. Для обох Галичина стала своєрідним “П’ємонт”, покликаним реалізувати національні прагнення. Нова ситуація, що характеризувалася поступовим розширенням участі в політичному житті демократичних верств населення обох національностей, – робітників, селян, міщан, інтелігенції – вимагала від ідеологів обох рухів рішучих кроків з метою модернізації національних програм.

²⁵ Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. / О. Сухий. – Львів, 1997. – С. 46–66; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 89–97.

²⁶ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / Упоряд. Тарас Гунчак, Роман Сольчаник // Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 26–34; Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Ярослав Грицак // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 79.

Молоде покоління поляків, що прийшло в суспільно-політичне життя у 70–80-х роках XIX ст., захопилося ідеями соціалізму і марксизму, що відкрили нову й актуальну для цілого регіону Центральної і Східної Європи перспективу розв'язання національного і соціального питань із наголосом на другому. Соціальне питання, яке загострилося, зокрема у зв'язку з розвитком індустріалізму і потребами демократизації політичної сфери суспільного життя, неодмінно заторкувало й національні справи. Тривалі дискусії з національного питання в польському соціалістичному русі спричинили його розкол на дві течії – “патріотичну” й “інтернаціональну”, представлені згодом відповідно Польською соціалістичною партією (ППС) і Соціал-демократією Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). “Патріоти” ставили на перше місце завоювання незалежності Польщі, а тоді – проведення “соціальної революції”; “інтернаціоналісти” вважали незалежність застарілим гаслом, ігноруючи його демократичний зміст. У теоретичних дискусіях польських і російських соціалістів, для яких національне питання теж мало неабияке практичне значення (дискусії відбувалися переважно в еміграції), активну участь брав також український мислитель М. Драгоманов, що користувався високим авторитетом у молодих соціалістів обох націй²⁷. Повз його увагу не пройшло прагнення польських соціалістів включити до програми соціалістичної партії вимогу відновлення “історичної Польщі” і намагання у зв'язку з цим долучити український демократичний рух до вирішення питань відбудови польської державності. Він виступив із рішучою критикою “польської великодержавності” (а також і російської), що суперечила як демократії, так і соціалізму. Справжні інтереси демократії, вважав вчений, вимагають забуття усіх “старих уній і державних кордонів”, які могли б лише поділяти, а не об'єднувати народи; тому він радив полякам потурбуватися про “демократичний соціалізм” у Польщі, а українцям – у своєму домі; в іншому випадку розмови про демократію і поступ залишаться порожнім звуком²⁸.

Великодержавні позиції, що їх відстоювали польські соціалісти, посилюючись на культурну (і політичну) “нерозвинутість” народів колишньої Речі Посполитої, ставили т. зв. “неісторичні” народи в залежність від “історичних” і були нічим іншим, як відголоском шляхетської ідеології. Але такі позиції здавалися їм достатньо “модернізованими” завдяки обіцянкам створення в майбутній Польщі – федерації трьох рівноправних народів – поляків, литовців і українців. Саме така вимога увійшла до програми ППС 1893 р.²⁹.

²⁷ Докладніше про це див.: Зашкільняк Л. М. Драгоманов, соціалізм і польський соціалістичний рух / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9: Історичні студії на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – С. 420–436; Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівці, 2000. – С. 220–325.

²⁸ Драгоманов М. Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом / М. Драгоманов // Громада. – Женева, 1882. – № 5. – С. 232–237, 240–241.

²⁹ Mazowiecki M. [Kulczycki L.]. Historia ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim / L. Kulczycki. – Kraków, 1903. – S. 292–305.

Розвиток польсько-українських відносин у Галичині показав, що співпраця на засадах підпорядкування інтересів однієї нації інтересам іншої не має перспектив. Тісне співробітництво польських та українських соціалістів у 70–80-х роках ХІХ ст. невдовзі закінчилося повним розривом унаслідок небажання поляків визнати прагнення українців до самостійної державності. Галичина стала тим місцем й “експериментальним полігоном”, на якому пройшла випробування концепція “нерівного шлюбу” між поляками та українцями: крах “нової ери” знаменував кінець ілюзій про “демократизм” “історичної Польщі” та носіїв її ідеології. Висунення українцями гасла створення незалежної України на території колишніх кресів Речі Посполитої перетворило їх у запеклих “ворогів” польської державності. Мало хто з польських політиків був згідний поступитися галицьким П’ємонтом. Це знайшло відображення в різкому зростанні націоналістичних настроїв у середовищі польського політикуму. “Українська небезпека” стала реальним пострахом, який викликав тривогу за майбутнє Польщі, народжував прагнення за будь-яку ціну зберегти польський вплив у Галичині.

У таких умовах у 90-х роках ХІХ ст. у Галичині поширилася ідеологія польських національних демократів – ендеків, спочатку прозваних “вшехполяками”. Цей політичний напрям утворився у 1887 р. зі створенням у Швейцарії “Ліги Польської”. Засновники ліги, зокрема письменник З. Мілковський, ставили завдання нагромадити сили і засоби для майбутнього національного повстання, вирішуючи національне питання в дусі документів повстанської демократії (“федерація Польщі, Литви і Русі-України”). Однак молоді ендеки з Королівства Польського – Я. Л. Поплавський і Р. Дмовський – невдовзі заснували таємну “Лігу Народову” та перенесли центр діяльності в Галичину. Поступово сформувалася ідеологія ендеків, в якій під прикриттям “дієвого” патріотизму приховувалися елементи крайнього націоналізму і шовіністичного ставлення до інших народів, зокрема українців. Її квінтесенцією була думка, висловлена невідомим автором на сторінках друкованого органу партії “Пшегльонд Вшехпольські” у 1901 р. Він, зокрема, писав, що незалежність – це найвища цінність і для її досягнення не так суттєво, чи буде вона досягнута “з втратами для свободи народів і поступу, для цивілізації та соціальної справедливості, для всіх тих прекрасних речей, що самі собою представляють велику вартість, але для нас мають невелике значення порівняно з тим більшим, чим є Польща”³⁰. В ідеологічній доктрині, заснованій на подібних постулатах, не могло залишатися місця для толерантного ставлення до інших народів; навпаки, вони розглядалися як суперники або вороги польської незалежності.

Ідеологи ендеків Р. Дмовський і З. Баліцький майже відразу виявили вороже ставлення до українців та українського національного руху в Галичині, вважаючи її доменом польських державних інтересів на підставі “вищості” польської культури і нації порівняно з “нижчою”, “біднішою і лівнішою”, “не розвиненою політично” українською. Р. Дмовський, зокрема, писав, що українці не створили такої “політичної індивідуальності”, яка може бути виплекана тільки “століттями державності”, а “інтелектуальна культура русинської інтелігенції надзвичайно

³⁰ Przegląd Wszechpolski. – 1901. – Т. 10. – S. 580–581.

низька”, і тільки за допомогою польської культури український народ зможе “прилучитися до європейської цивілізації”. Боротьбу українців за рівні права з поляками в Галичині ендеки вважали замахом на “історичні права” Польщі, “польський стан посідання”. На цій підставі робився висновок про неминучість у майбутньому приєднання українських земель до незалежної польської держави³¹. Створивши у 1896 р. партію Стронніцтво Демократично-Народове (демократично-національну партію), ендеки остаточно стали на шлях війни з українцями, відмовившись від будь-яких поступок на користь останніх. “Нас зовсім не повинно турбувати, подобається це русинам [українцям – Л. З.] чи ні; єдиною вказівкою для нас повинен бути національний інтерес, – писав той же “Пшегльонд Вшехпольскі” в 1901 р. – У нашій політиці ми тепер зовсім не повинні зважати на національні прагнення русинів”³². За таких ідейних підстав партії з її діяльності зовсім “випаровувався” “демократизм”, а національна програма перетворювалася на націоналістичну із значним шовіністичним нашаруванням.

Войовничо-націоналістичні ідеї ендеків потрапили на сприятливий ґрунт польської суспільності Галичини, для якої українські вимоги рівноправності виглядали замахом на “історичні права” поляків і “польську власність”, “чужоземною інтригою” Берліна або Відня. Ці ідеї швидко поширилися серед більшості польських галицьких політиків – від консерваторів до демократів і людовців. Про це, крім іншого, свідчило листування двох відомих діячів польського людового (селянського) руху початку ХХ ст.: Я. Стапінський у листі до К. Леваковського писав, що “молодь і міську інтелігенцію [Галичини] деморалізували “вшехполяки” та інші псевдопатріотичні блазні”³³. Однак ці “блазні” досить швидко опанували настрої політиків і програми польських політичних партій Галичини, які тоді формувалися. Практично всі польські політичні угруповання піддалися впливу ідей “історичних прав”. Тільки певна частина консерваторів (переважно краківських) зберігала менш-більш помірковане ставлення до українців, але радше не з інтересу, а з прив’язаності до урядової політики Відня, який не бажав розпалювання українсько-польського конфлікту перед обличчям загострення міжнародних відносин в Європі і назрівання війни з Росією. Сучасник й активна постать тогочасних подій І. Франко в 1897 р. писав, що українське питання стало випробувальним каменем на демократичність для всіх польських програм і партій, і що більшість польських партій не витримали випробування, оскільки не уявляли собі майбутньої Польщі без земель Русі та Литви³⁴.

Переломним моментом у розвитку українсько-польського протистояння в Галичині стали т. зв. “баденівські” (від прізвища польського графа К. Бадені – намісника

³¹ Skrzycki B. [Dmowski R.]. Listy Warszawiaka w Galicji / R. Dmowski // Przegląd Wszepolski. – Lwów, 1897. – Nr 8, 9, 12; Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka / R. Dmowski. – Londyn, 1953. – S. 57 i in.

³² Przegląd Wszepolski. – 1901. – Т. 15. – S. 371.

³³ Listy Jana Stapińskiego z lat 1895–1928 / Opr. J. Albin i J.R. Szaflik. – Wrocław etc., 1977. – S. 92.

³⁴ Франко І. Поляки і русини / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Київ, 1980. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 321–322.

Галичини й австрійського прем'єра) вибори до Державної ради (рейхсрату, віденського парламенту) в лютому–березні 1897 р. Тоді дійшло до кривавих сутичок свідомого українського селянства з польською адміністрацією краю, яка намагалася не допустити обрання українських кандидатів у депутати (посли). Події продемонстрували бажання влади керувати краєм, не зважаючи на український чинник. Ідеологічну сторону сутичок було в березні 1897 р. емоційно відображено в письмовому протесті українських депутатів під час перших засідань рейхсрату. У протесті стверджувалося, що крайові власті Галичини поставили український народ перед альтернативним вибором: або українці визнають польську державну ідею і будуть мовчати, або повинні загинути³⁵.

Український національний рух Галичини на початку ХХ ст. був зовсім іншим, ніж це було кілька років тому: політично структурований (діяли чотири політичні партії), організований в численних громадських товариствах і кооперативах, значною мірою національно ідентифікований (впливова раніше течія галицьких москвофілів фактично втратила вплив на селянство³⁶). Не знаходячи розуміння в польській стороні, українські політичні лідери обрали тактику масового тиску на львівські і віденські власті, влаштовуючи численні мітинги, віча та збори, на яких приймалися петиції і заяви з вимогами розширення прав українців в управлінні краєм, створення українського університету тощо. Особливо впливовим чинником руху став добре організований загальний страйк сільськогосподарських робітників, який у 1902 р. охопив майже всі поміщицькі маєтки Східної Галичини і проходив не лише під соціальними, а й національними гаслами³⁷. Саме він був тою подією, що сильно налякала польську правлячу еліту, показавши швидке зростання соціальної бази українського національного руху.

За таких умов націоналістична програма ендеків одержала додатковий аргумент на користь необхідності протидії українським “зазіханням” як у Галичині, так і в підросійській Україні. Переломне й далекосяжне значення для кристалізації польської національної програми мав “всепольський з'їзд (віче) політиків” у Львові у травні 1903 р., про який практично не згадує сучасна польська історіографія. Проте він зіграв дуже важливу роль у формуванні національної свідомості і політизації дій польських політичних кіл напередодні Першої світової війни. Ініціатива скликання з'їзду вийшла з польських галицьких політичних кіл, стриманих зростанням активності українського руху й загостренням міжнародної ситуації, яка містила загрозу воєнного конфлікту між центральними державами і Росією. Перед обличчям багатьох загроз, що виникали у зв'язку з невизначеністю подальшої долі імперії, які зіткнулися з бурхливим зростанням демократичних рухів, польська інтелігенція прагнула досягти національної єдності головних політичних сил у дусі ендецького гасла “єдності нації”. Ще восени 1902 р. було

³⁵ Діло. – 1897. – 1 квітня.

³⁶ Докладніше див.: Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція (середина ХІХ ст. – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 82–98.

³⁷ Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902–1914) / Ю. Михальський. – Львів, 2002. – С. 62–70.

створено тимчасовий комітет з'їзду, який пропагував ідеї захисту політичних прав поляків, їх національних досягнень і “віри батьків”³⁸.

На з'їзд до Львова у травні наступного року прибуло близько 800 делегатів польських політичних партій і громадських організацій з Австро-Угорщини, Росії та Німеччини. Тільки краківські консерватори (під тиском Відня) і соціал-демократи (у зв'язку з “панським” характером з'їзду) відмовились брати участь у його роботі. Треба зауважити, що організатори форуму напередодні його відкриття взяли участь у мітингу (вічу) в м. Жовкві (неподалік Львова) 24 травня 1903 р. на ознаменування 300-річчя заснування цього міста. На мітингу вони виступали з промовами про “історичні заслуги” поляків у розвитку галицьких земель. Однак віче було зірване протестами українців, які вимагали припинення антиукраїнських виступів, і після зіткнень між його учасниками – українцями і поляками – припинене жандармами³⁹.

Сам з'їзд відкрився у Львові 31 травня і тривав два дні. Головним його підсумком стало проголошення Галичини “польським П'ємонтом”, а також об'єднання всіх політичних сил під гаслами відродження Польщі і (sic!) захисту “польського стану посідання” на всіх територіях, де проживали поляки. У його матеріалах в обережній формі (через небажання подразнювати Відень) містилися антинімецькі випадки і, водночас, лояльні оцінки Росії. Фактично, учасники з'їзду прийняли ендецьку орієнтацію та національну програму, в якій, окрім іншого, Галичина проголошувалася центром відбудови незалежної Польщі. Остання обставина означала, по суті, відкрите проголошення війни українцям.

Українські політики підняли рукавичку, що їм кинули поляки. 15–16 серпня 1903 р. вони скликали у Львові конфіденційну нараду українських депутатів віденського парламенту, галицького і буковинського крайових сеймів, щоб обговорити становище українців в Австро-Угорщині і зайняти позицію щодо польського “наступу” в Галичині. На нараді було констатовано, що Відень продовжує трактувати українців як “другорядний народ” монархії і віддає їх під “ляське панування”. У зв'язку з цим було ухвалено, по-перше, надалі розвивати національні сили, вимагаючи захисту своїх прав у Відні; по-друге, не йти на жодні компроміси й угоди з поляками, орієнтуючись на німців і Німеччину; по-третє, добиватися перетворення Австро-Угорщини на федеративну державу з автономними правами народів, а не територій (значить добиватися поділу Галичини на українську і польську частини); по-четверте, провести реформування виборчих законів із виборів до австрійського парламенту і крайових сеймів (ліквідувати застарілу й недемократичну т. зв. куріальну систему); по-п'яте, домагатися якомога швидшого задоволення економічних і культурних потреб українців Галичини⁴⁰. Рішення на-

³⁸ Там само. – С. 71 і наступні.

³⁹ Докл. про з'їзд див.: Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902–1914). – С. 69–80.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 214. – Арк. 105–107.

ради було вручене українською делегацією у вигляді петиції наміснику Галичини графу А. Потоцькому.

Оцінюючи українську “відповідь”, можна стверджувати, що вона була спробою запозичення і копіювання польської ідеї створення основ незалежної державності під скіпетром Габсбургів. Ситуація у краї, яка і без того характеризувалася ескалацією напруження в українсько-польських стосунках, зазнала подальшого загострення. Фактичний стан неоголошеної війни між українцями і поляками тривав до початку світового конфлікту. Далекоглядні спостерігачі того часу з острахом вдивлялися у майбутнє. Відомий польський публіцист та соціолог В. Фельдман у 1907 р. писав: “Уже впродовж десяти років наш край [Галичина – Л. З.] все більш відчайдушно скочується по похилій серед шалених емоцій з обох сторін. До чого це призведе?”⁴¹. ХХ ст. дало відповідь на це риторичне запитання, залишивши сучасним і прийдешнім поколінням безліч взаємних звинувачень і претензій⁴².

Наслідком зусиль ендеків з поширення нової національної ідеології було проникнення її положень у програми та діяльність польських політичних партій і організацій. Перш за все ендеки на своєму з’їзді в жовтні 1903 р. ухвалили програму партії (СДН), в якій йшлося про входження у майбутню незалежну Польщу всіх земель, де тільки проживали поляки⁴³. Далі їм вдалося відколоти від галицьких консерваторів частину т. зв. “подоляків” (східно-галицьких консерваторів), які на початку 1904 р. утворили Національно-демократичну партію (Стронніцтво народово-демократичне), лідери якої однозначно оголосили, що “край не хоче нового курсу в руському питанні”⁴⁴. У липні 1903 р. пройшов перший з’їзд Польської народної партії (Польського стронніцтва людового, ПСЛ). У програмній декларації ПСЛ, поряд із демократичними соціальними положеннями, знайшлося місце для націоналістичних ідей ендеків про Галичину як “вітчизну поляків”, “захист прав польської нації” і “територіальних підстав буття”; українцям пропонувалося одержати “рівні права” з поляками у майбутній незалежній польській державі⁴⁵.

⁴¹ Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1848–1906 / W. Feldman. – Kraków, 1907. – Т. 2. – С. 361.

⁴² Серед найбільш гострих проблем українсько-польських стосунків у ХХ ст. досі залишаються українсько-польська війна 1918–1919 рр. та її наслідки, становище українців у Польській державі міжвоєнного періоду, нарешті, фактично нова українсько-польська війна 1942–1947 рр., мало відома читацькому загалу і науковцям, але не менш кривава, депортації українського і польського населення 1944–1947 рр. Див. напр.: Polska – Ukraina: Trudne pytania / Materiały seminariów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1997–2003. – Т. 1–9.

⁴³ Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902–1914). – С. 82.

⁴⁴ Там само. – С. 83.

⁴⁵ Див. доклад.: Zaszkiłniak L. Polski ruch ludowy i kwestia ukraińska w Galicji w końcu XIX i na początku XX wieku (do 1914 r.) / L. Zaszkiłniak // *Wieś – Chłopi – Ruch Ludowy – Państwo. Księga Pamiątkowa Profesora Józefa Ryszarda Szaflika* / Pod red. A. Kołodziejczyka. – Warszawa, 1996. – С. 61–67.

Вплив нової націоналістичної ідеології позначився на програмі та діяльності Польської демократичної партії (ПДП) у Галичині. Польські соціалісти (ППС і Польська соціалістична партія Галичини і Сілезії, ППСД), хоча й декларували свою прихильність до демократичних ідей і соціалізму, тим не менше в українському питанні також піддалися великодержавним тенденціям, віддавши дань концепту “історичній Польщі”. Особливо цікавими були в той час погляди одного з провідних ідеологів ППС Леона Василевського, який виявив чималий інтерес до українців та історичних вимірів українського питання. На початку ХХ ст. він опублікував декілька великих праць на цю тему. Попри симпатії до українців та співчуття їхнім визвольним змаганням Л. Василевський в політичній діяльності, зокрема в період світової війни, висловлювався про Галичину як невід’ємну частину майбутньої незалежної Польщі⁴⁶. У практичній політичній діяльності соціалісти робили все можливе, аби не допустити розвитку самостійного українського демократичного руху. І. Франко, який в минулому багато і плідно співпрацював з польськими демократами, в 1898 р., виступаючи на з’їзді українських радикалів (РУРП), з гіркотою констатував: “...Повинні визнати, що так як тепер стоїть справа – польські соціал-демократи [ППСД – Л. З.] є нашими найтяжчими ворогами. [Вони] зривають нам віча, переслідують наших робітників, відволікають молодіж, котра в нас бачить одні непослідовности, а у них – послідовности...”⁴⁷.

Зауважити принципові відмінності в постановці національного питання, передусім українського, в ідеології провідних польських політичних партій того часу досить складно. Цей факт відзначали багато уважних аналітиків епохи, серед яких був і галичанин В. Фельдман, і варшав’янин Е. Пільтц. Останній у 1903 р. з сумом писав, що новітній польський націоналізм “копає прірву між поляками та іншими народами”, “дає нові приклади і провадить до реалізації принципу “мета виправдовує засоби”⁴⁸.

Отже, представлена картина ідейного розвитку польського та українського національного рухів у ХІХ і на початку ХХ ст. свідчить, що на їх формування в модерний час значний вплив, серед інших, мали такі суттєві чинники. По-перше, утверджений у попередній період міцний стереотип “історичної Польщі” як цивілізаційного досягнення поляків, що годиться для укладання відносин з українцями в новий і новітній час, став невід’ємною частиною всіх національних програм польських політиків і незмінно провадив до державно-політичного націоналізму, або великодержавності. Українська національна ідеологія та національний рух формувалися в умовах постійного протистояння як з російською великодержавністю, так і польськими патерналістськими претензіями, і тому були змушені постійно апелювати насамперед до етнічного чинника, що в підсумку провадило до наголосу на протиставленні як полякам, так і росіянам, породжувало радикальний

⁴⁶ Зашкільняк Л. Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського / Л. Зашкільняк // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Польсько-українські студії. – Київ, 1993. – Т. 1. – С. 139–147.

⁴⁷ Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини. – С. 100.

⁴⁸ Scriptor [Piltz E.] Nasze stronnictwa skrajne / E. Piltz. – Kraków, 1903. – S. 269.

націоналізм. Зіткнення націоналізмів неможливо було уникнути за умови небажання кожної зі сторін до компромісу і цим воно відкривало шлях для втручання третіх зацікавлених сторін.

По-друге, обидва національні рухи – польський та український – увійшли в безпосередній міжнаціональний конфлікт у Галичині, де в умовах існування австро-угорських демократичних інститутів склалися сприятливі обставини для модернізації національних рухів на засадах нових ідеологій, зокрема й радикальних. Така радикалізація сприяла різкому поширенню серед широких верств населення, передусім селянства, національних міфів і стереотипів, витворених національною інтелігенцією в попередній період, створювала небезпечну ситуацію, в якій стосунки між ними легко могли перерости у збройний конфлікт. Модернізація польської та української національних програм, на складання яких переважно впливали в обох випадках національні демократи і соціалісти, пішла шляхом зменшення демократичних компонентів та посилення націоналістичних, які видавалися за вияв “широкого патріотизму” й “вірності заповіту батьків”, служили реальним інструментом революційної мобілізації мас для відбудови національної державності. Проте зіткнення національно-державницьких доктрин українців і поляків, витворених майже повністю на історичних аргументах, не віщувало нічого доброго для майбутнього їхніх взаємин; воно вирішальним чином відсувало демократичні компоненти національних програм на другий план, підпорядковуючи їх національним, а значить у підсумку – конфронтаційним. Війна, що приховувалась за окремими актами зіткнень і конфліктів у Галичині початку ХХ ст., невдовзі зробилася явною після закінчення Першої світової війни.

І цей українсько-польський досвід повинен послужити серйозним уроком для політиків і суспільств, що прагнуть використовувати історичне мислення та історичну пам’ять у справі конструювання майбутнього: таке конструювання загрожує втратою зв’язку із сучасністю, породжує ілюзії (або примари) незмінності світу. Це також і важлива пересторога для фахових істориків, які є водночас і творцями, і руйнівниками історичних міфів – милих серцю, але ворожих розуму.